

АНТОАНЕТА АЛИПИЕВА

Белградски университет

✉ alipievaan@abv.bg

**ФЕМИНИСТИЧНАТА ТЕМА
НА ВЕРА МУТАФЧИЕВА***Анотация*

Статията проследява феминистичната тема в романите на Вера Мутафчиева „Аз, Анна Комнина“ и „Белот на две ръце“. Ако първият роман се вписва в напущащата феминистична конюнктура в България през 90-те години на XX век, то вторият е публикуван във времето на социализма, когато феминистичната тема не е особено популярна. Мутафчиева е автор, който не гледа на феминизма само като на интимно поле. Обратното, тя вижда жената като участничка в държавни институции, в историята, вижда я като интелектуално присъствие. И това е продиктувано от личната биография на писателката.

Ключови думи: феминизъм, мъж – жена, еманципация

Феминистичната тема е ярко изведена в творчеството на Вера Мутафчиева, безусловно поради биографични причини. От детинство тя е жената-личност, възпитавана е съвсем не като домакиня, а като високо образована индивидуалност, като част от голямата българска интелигенция. Оттам нататък животът въвлича Мутафчиева във вечни битки, занимания и казуси, които съвсем не са женски. Или поне не традиционни за балканския патриархален регион. Еманципацията ѝ е присъща още от рождението. Точно това ражда и желанието жената да бъде утвърдена, афиширана, оценена. Да бъде подчертана нейната голяма важност не в семейството и майчинството, а в обществото и професионализма. Мутафчиева има три романа, в които феминистичната тема е водеща – „Белот на две ръце“ (1973), „Предречено от Пагане“ (1980) и „Аз, Анна Комнина“ (1991). В „Летопис на смутното време“ (1965–1966) също се появяват образи на властни жени, за които домашното пространство е тясно като детска ръкавица. В социалистическата конюнктура на равноправие между мъжа и жената е задължително жената да излъчва женско щастие, удовлетвореност навън в обществото и вътре в семейството. Във всички женски образи обаче Мутафчиева залага реализация навън в социума, в политиката, в държавите. Неимоверно разширени до ранга на институции, дамите подчиняват мъжете

не като прелъстителки и любовници, а като далеч превъзхождащи ги обществени и интелектуални личности. Безспорно личен опит на авторката, която следи еволюцията на жената в „[...] едно (всяко едно) варварско общество“ ([12]: 407). Защото, откакто свят светува, жената е далеч повече жертва, отколкото мъжа.

Особено голямо сътресение в рецепцията предизвиква „Белот на две ръце“, роман, за който Мутафчиева пише: „[...] реакцията се оказа гръмовита, съобщила съм я в „Небивалици“. За мен тя беше доказателство докъде сме се били докарали: една банална любовна история бе обявена за атентат срещу обществения морал“ ([12]: 408). В студията си „Жените в България по време на прехода в края на ХХ век и началото на ХХІ век“ Илияна Марчева проследява дамските метаморфози от социализма насам. По социалистическо време семейството и бракът не могат да бъдат жертвани заради обществена кариера, още по-малко заради намиране на себе си ([7]: 132–133). По време на прехода от 90-те години на миналия век досега феминистичната тема излиза на преден план и в нея агресивно се отрича или изолира мъжът. В джандър проблематиката половете се размесват, жената определено губи традиционните си функции. Семейството, любовта и майчинството често стигат да неприятни девалвации и изкривявания. Що се отнася до Вера Мутафчиева, тя още през 70-те години на ХХ в. изгражда образа на жената, която търси и намира себе си, но, разбира се, заплаща високата цена за решението си.

Миглена Николчина афишира факт от биографията на Мутафчиева, който всички в артистичните среди знаят и коментират – това, че съпругът на писателката Атанас Славов редовно я бие: „Божана Апостолова, издателката на мемоарите ѝ и след това на избраните произведения на Мутафчиева, ми разказа на няколко пъти как посъветвала Мутафчиева да извади от спомените си разказа за това как бившият ѝ съпруг Атанас Славов физически я малтретирал. Като писателка и важна обществена фигура Мутафчиева нямала право да разкрива подобни неща, тъй като трябвало да служи като образец и идеал. И така, Мутафчиева заличила този разказ“ ([15]: 111). Николчина е цитирана и в книгата на Инна Пелева „Георги Марков. Снимки с познати“ ([16]) и то с интересен коментар от Пелева: „[...] и най-талантливата жена творец, понеже е жена, може да бъде сполетяна от ето това (най-примитивното) посегателство, от това унижение, от тази пошлост, от тази демонстрация назидание „не струваш, какво си въобразяваш, коя си ти, че да не мога да те бия“ ([16]: 34). Като се сумира всичко: възпитаване в дух на личност, високо образование и респектираща дарба, превъзходство над средностатистическия мъж, огромна обществена енергия, човешка самота в зрелия живот, пълно разрушаване на нормите на патриархата, обект на унижение заради това, че отказваш да бъдеш домашна слугиня, а и не знаеш как – ето комплексна причина за отключване на ярък феминистичен поглед върху света; концепция за художествен реванш над общо-

приетата във всички традиционни общества доминация на мъжкостта; желание да докажеш, че жената може всичко. Затова и в романите на Мутафчиева социализацията, политизацията, институционализацията – това са психопортретите на нейните жени-героини. Няма обсебени от майчинство жени, няма любовници, домакини, безпомощни жертви на мъжката бруталност. О, не! Има уникални жени, сами по себе си история, социални разкази, интелектуални съдби, държавници, геополитически стратегии. Не ще и дума – автобиографично е.

Вера Мутафчиева подробно описва жените от своя род, говори за „женско живеене“, „женското начало“ се заявява наравно с „мъжката фамилия“ ([5]: 106–124). Говори за културното и манталитетно унаследяване, което може да стане и от жена към жена; за еволюцията на обществата, при която самата жена се променя и става по-свободна, по себе си ([5]). Мъжката сянка избледнява, няма да е пресилено да речем, че често мъжкото присъствие е нещо като декор. Воля, увереност и стоицизъм бележат женските решения. Ето в тази феминистична гама е романът „Аз, Анна Комнина“, който се появява в самата зора на българския преход от социализъм към демокрация. Годината е 1991. Десетилетието от 90-те години на миналия век навакхва всички пропуснати хуманитарни теории, включително и феминизма, чиито разновидности радостно избухват сред кръг почитателки. Затова и романът е посрещнат именно като актуален, за разлика от „Случаят Джем“, например, за който се вижда, че съдържа явен гей-сюжет, но това не е официализирано като критически дискурс. Анна Комнина е византийска принцеса с българско потекло, първата известна жена историк, която написва 15-томната „Алексиада“. Романът ползва техниката на „Случаят Джем“, разказват майката, двете баби, дойката и самата Комнина. „Майстор на „случаите“, Мутафчиева влиза в „обичайната си роля на скептичен разобличител на официалната каноническа историография, с вкус към неприличната страна на историята, към неблагопристойностите ѝ, скрити зад митове и митологии“ ([3]: 11). Други критици виждат в произведението „апология на жената“ ([4]: 2), великолепни представителки на „слабия пол“, основен двигател на историята ([8]: 22), бунт срещу изконното „мъжко“ пространство на властта и творчеството, в което е поместена средновековната жена ([1]: 10). Катя Кузмова-Зографова подчертава, че с този роман избухва всеобщият интерес към феминистичната тема, стаяван десетилетия ([6]: 148). Всъщност българската култура отдавна познава женската еманципация, защото по време на социализма жената получава социално, емоционално и политическо равенство с мъжа. Даже прекомерно, казват. Но това е включено в друг контекст – в идеята за равенството между половете в комунистическата идеология. И никой не говори за феминизъм. Е, с появата на „Аз, Анна Комнина“ феминистичната ниша в българската култура се увеличава значително.

За концепцията на книгата няма особено значение коя точно жена говори. Те всички разкриват не само духа на времето, но и женската психология, която открай време воюва с мъжа, даже повече – отдава се на увереност и спокойствие, когато го няма. Последното нещо, което жената мисли, е, че мъжът има власт над нея: „[...] Бог знае що за различие между жена и мъж няма, че сме твърде еднакви по желаня, възможности и качества“ ([13]: 61)¹. Бащи и съпрузи са гледани снизходително, не им е отречено полето на действие, но мъжкото битие не е видяно като стратегия, като гръбнак на живота: „Мъжете се бият нагоре-надолу, ние крепим политиката. И плодим деца – било за война, било за политика“ ([13]: 160). Вечна е войната между половете, мит е първенството на мъжа. Затова в „Аз, Анна Комнина“ няма за миг мъжки глас, мъжко мнение. Доминира жената: „Алекси, самонадеян по мъжки, току набра смелост, каквато му беше липсвала дотам: Алекси се опита да бъде мъж, сякаш някога бях пречила на това. Жена той не би могъл да стане, та нямаше що да делим – нашите светове са отделни и взаимно непроницаеми. Нивга не съжалих, че не съм родена мъж. И ето защо: аз разбирам мисленето на мъжете, а те моето – не. (Един мъж едва ли бива по-глупав поначало, ала жената не представлява в неговите очи предмет, достоен да бъде опознат)“ ([13]: 238). Въпрос на комплекси е насъбраната отмъстителна злоба на мъжа към жената ([13]: 242). Мъжете са напълно удовлетворени, когато са военачалници. Прimitивно, не ще и дума: „Те нямаха работа с философията, учението не ги влечеше, намираха го срътково и бавно, а въздаянието срещу него – окаяно, ако го сравниш с бойните триумфи и най-вече с властта. Така е с мъжката природа. Никога не съм крила, че не ѝ давам висока цена“ ([13]: 41). Жената напътства държавата и държавните мъже, тя е майка, тя е независима, дълбоко интелигентна и съобразителна, тя е исторически стратег – е, как това да не е феминистична апология! Между другото, по социалистическо време романът трудно би се преглътнал, не за друго, а защото е нарушено равенството между половете. Откровената липса на мъжка сила прави силно впечатление.

В „Аз, Анна Комнина“ мъжът не може без жена, но предпочита да я държи необразована, незачетена, да поддържа хилядолетния мит за първенството си. Точно това е цената на феминистичния устрем, на женската хитрост да завземе властта с ум, а не с бруталност. Пишейки своята „Алексиада“, Комнина е длъжна да докаже талант, убедителност, атрактивност – друго оръжие в света тя няма. Тя е жена: „Затуй се и окайвам начесто в онези петнайсет книги. Не дори толкова като автор, а най-вече като всяка жена – длъжна съм да изглеждам нещастна“ ([13]: 47). За да съществува, жената трябва да поддържа мита за мъжкото щастие и

¹ Цитатите от „Аз, Анна Комнина“ са по изданието „Аз, Анна Комнина. Рицарят“. (Избрани произведения, т. 3). Пловдив, „Жанет 45“, 2008, с. 5–326.

собственото нещастие – това не е наука, а поприще и поминък. Тежка цена, която включва и театрални умения. Защото: „самотата е [...] жребий на всяка издигната, а особено пък и способна жена“ ([13]: 70). Не е нужно да има официална доктрина феминизъм, за да се види отколешната война между половете, примитивната власт на мъжа и агресията срещу способните и можещи жени. Автентичен факт, изживян и от самата Мутафчиева. Затова жената „в ролите тя си нямаше равна“ ([13]: 18). Дамите и за секса знаят повече, а секът е власт. На мъжа му липсва любознателност, защото си мисли, че властта му е дадена априори. И тук жената е над него. Вижда се: жената е изобщо над мъжа, който за нея е мъчителна декорация. Така светът установява, че Анна Комнина принадлежи не само на Византия, а и на света (колко глобално!): „Константинопол единодушно хвалеше Анна Комнина, сравнявайки я с Ипатия, Сафо и Клеопатра. Нея чуждите посолства и дори далечната чужбина вече сочеха като великата жена на нашето време. Заявяваха го гласно, че и писмено“ ([13]: 209). Какво отмъщение към мъжете! Но пък кой мъж съобразява, че животът, политиката и обществото са театър? Мъжът винаги приема себе си сериозно. За разлика от него жената, макар и да се маскира като трагична, е повече зрител на комедии, владетелите не разбират, че „[...] данъкоплатецът ще ги взема за комедианти, разигравали цял живот доходоносен театър“ ([13]: 214).

Бидейки внучка на Мария Българска, Анна е „варварка“ – това е погледът на Византийската империя към България. По-сетне в историята ще бъдем „рая“, „гяури“, „неверници“. Историческа хватка на империите, лансиращи центъра като норма и мярка за хора и неща. Василий Българоубиец, Великият Самуил, Петър Делян оформят „трайната болка“ по заличената българска държава. Обидата на Византия не може да заличи рождения глас, да наложи господството си като духовна категория. Така Анна Комнина се влюбва в „нередовните хора“ – манихейци, павликяни, богомили. „[...] непоносимите варварски безобразия, [...] се разиграваха чак до вратите на Константинопол. [...] Безнадеждна е борбата на Алекси Комнин срещу българските еретици“ ([13]: 191). Анна проумява, че няма насилие, което да се справи с човешкото мислене. Това е „[...] единственото достояние на малкия човек, което го поставя над властника“ ([13]: 216). Анна се възхищава от еретика Василий: „А Василий ме стъписа със своята пълна немара спрямо политиката, която налага всекиму по нас да мисли едно, да говори друго, а да върши трето“ ([13]: 221). Отклоненията от канона са психопортретът на българите, и това е колкото лошо, толкова и добро. Тази характеристика на Комнина е подчертана не за друго, а за да се мотивира дълбоката ѝ интелектуална същност, възможността ѝ да прозира отвъд маската на видимото, да разгадава историята и живота зад завесите.

И ето тук, в същността на Анна Комнина се заличават половете, няма мъж и жена. Защото поетът, прозаикът, историкът, ученият са ме-

та-погледът над живота и обстоятелствата му. Те нямат пол, имат мисъл, раждат идеи. Тях обществото не обича. Първо, защото, потънало в практиката на „сега“, не ги разбира; второ, боят се от пронизващото им око: „Ясно ми беше, че поетите са хора извън обществото, човешка разновидност, с която може да се общува, но предпазливо. Някои и от тях василисата, съпругите на севастократора, на кесаря привличаха в двореца за своя разтуха и ги прехранваха в замяна. Но никой поет не би преминал в по-високо качество – да заеме изгодна служба или да получи благородническо звание; поетите бяха белязани и по-точно молепсани, тях погребваха извън гробищата, загдето са живели нехристиянски, донякъде езически“ ([13]: 111). Точно изкуството не търпи актьорство. Ако то се появи в неговите територии, има нещо нередно в дълбочината му. Книгите носят познание, но редом с тях, представете си, е и управлението. Ето: „Излезе, че не само книгите съдържат скъпоценни знания – животът бе къде по-многообразен от всичко изписано. Това многообразие обаче си остава потулено, ако го наблюдаваш издолу – от битността на парик, търговец, технитар. Колкото по-нагоре изкачваш обществената стълба, толкова по-широк кръгзор се отваря пред очите ти. А седнеш ли най-отгоре, в синклита, твоят поглед стига досами ръба на земята – всичко, което е върху нея, става твое достояние. Сега вече Анна Комнина бе в правото си да заяви: аз познах!“ ([13]: 189). Изкуството и животът са две успоредни, но животът е по-концептуален, ако го гледаш отгоре, от целостта му. „Днес мога да изрека със сигурност, която предплатих: прозата не отразява битието – тя е отделно, успоредно с него цялостно битие. Тя има собствен живот, независим и от автора“ ([13]: 324).

На нивото на ума и дарбата няма пол. Няма и феминистична тема. Има индивид, комуто са дадени отговорите: „Истините най-често биват прости. Нездравият стремеж на ума ни да усложнява пътя към тях води до това, че ги скрива“ ([13]: 47). Както се казва, организирана защита на талантливите жени.

Ако „Аз, Анна Комнина“ излиза в ситуация, която наваксва всички запрети и премълчани световни хуманитарни теории, включително и феминизма, то „Белот на две ръце“ се появява в друг контекст. Казахме вече, че социализмът като общество силно еманципира жената, но не до степен, че да погуби патриархалната представа, че вкъщи жената е на мъжко подчинение. През 70-те години от миналия век все още се влачат стереотипите, че е унизително жена да превъзхожда мъжа си, още повече пък ако прави кариера; че жената няма особени права, ако заявява себе си, чувствата си, възможностите си. Щом тя се прибере вкъщи, започва домашното слугинство. Въпреки че по време на социализма образът на жената-интелектуалка е твърде популярен, то в интимното си битие съвсем не е гледана аристократично и либерално. Ето в такава конюнктура се появява „Белот на две ръце“, чиято тема е жена, доказ-

ваша се като личност – и навън, и в собствените си решения и емоции. Въпреки че за този роман и за „Случаят Джем“ Мутафчиева получава Хердеровата награда ([2]: 642), в българската критика произведението е почти премълчано, по-скоро отбелязвано е само като появило се заглавие. И има защо: защото жената в него силно контрастира с мантилитетните представи за нея. Романът разгръща ярка феминистична тема, според която „една българка“ е редно да се утвърди на строежа (това е идеологическа норма), но е смущаващо, че напуска семейството си и се бори за любов, за идентичност и уважение спрямо решенията ѝ.

Повествованието започва с огорчението на жената, която се е отдала някому и това е вече фолклорна история в града. Неразбираемо за днес, когато феминизмът вече е завоювал добри позиции. Прочее, жената и мъжът в романа нямат име, обозначени са само чрез пола си. Защото идеята е да се покажат различията между половете и техните конфигурации, при които те се съотнасят един към друг. В сюжета дейно участие взема и градът – образ резоньор на общественото мнение, много силно през 70-те. Това, че градът е изфабрикувал етикета на „жена, която дава“, поставя жената в пълна зависимост спрямо града и своя съпруг, проявил мъжеството да я вземе за жена и да я закриля. Поставят се цена и условия, на жената, разбира се. Тя дължи „[...] не признателност и покорство, не съучастие и разбиране, а любов. Такава цена лично той бе поставил на всичко, което направи за ранената: любов. Защото лично той именно я обичаше“ ([14]: 292)². Ако за жената липсата на любов е страдание, то за мъжа животът е благодатна инерция, успокояваща сивотата на ежедневието му: „Не бе измервал качествата или недостатъците на съпругата си – жена като жена, но негова, тропосана към всекидневието му чрез дом и син. Не бе спирал внимание, нито отделял грижи за сина си – момче като момче, неотличено и непорицавано“ ([14]: 307). Състояние, завещано на българския мъж още от възрожденско време. Нея подкрепят предци и съвременници. Майката на жената не проумява феминистичния бунт: „Как например ще допусне да се скъса веригата от женско смирение, търпение и приличие една възрожденска майка? [...] Примирена, понеже нещастливостта е вечна женска съдба, щом в тази съдба задължително участва чуждо тяло, мъжът – тъй мислеше старата. [...] Да бъдеш нещастлива, е дадено. Да станеш неприлична, е въпрос на твоя воля – не се полага своя воля, когато си брънка от веригата“ ([14]: 312). Видно е: жената е съвсем сама, ако реши да се бори за любов, справедливост, уважение и равноправие. Мъжът доказва силата си със задължителни правила и... удари: „И съвсем ненадейно – нищо не бе го предвещавало – я удари през лицето веднъж, още веднъж. С все сила“ ([14]: 315).

² Цитатите от „Белот на две ръце“ са по изданието Мутафчиева, В. „Предречено от Пагане. Белот на две ръце“. Избрани произведения, т. 7. Пловдив, „Жанет 45“, 2008, с. 281–408.

Идеята на Мутафчиева, че кризата е ново начало, е използвана и в този роман – само че приложена към частното битие на човека. Жената напуска дом, мъж, дете, за да се осъществи тъкмо като жена. Разбрана, но повече неразбрана, осъдена и унижена, тя е готова на битка. Оказва се, че и новият мъж, олицетворяващ любовта, е също толкова слаб и двуличен, колкото и предишният. Дали това е логика на феминистичната тема, или е логика на дамската съдба? Въпросът може да бъде зададен само към жени. И тогава жената доказва силата си – от фигура на интимното битие става фигура в обществото. С работа, ум и воля. С дадености, неприсъщи на толкова много мъже. Това е нейното отмъщение: „[...] свободна като птица над пролетните води“ ([14]: 351). И друго: професионалист от висока класа, убедила обществото, че тъкмо тя може. Спечелила уважението му по естествен път. А мъжът? Но за какво пък е нужен той? Явно само за биологическото продължение на човешката природа. Мъжът и жената разменят местата си. Не жената, а мъжът става украшение в нейния живот. Това пък е ситуация, която мъжът не може да изтрае, успялата жена му става чужда: „Но днес тя му стана чужда. Хазайка на обекта! – има нещо противоестествено у жена начело. Къде по-пригодна за съжителство изглеждаше сега на мъжа предишната му, съпругата: жена в изконно съотношение спрямо мъжа си.

Да, щеше да се върне при нея. Но вече не като сглупил и провален неудачник. За три години мъжът се почувства победител върху житейското поле. Срещу тях имаше право да се прибере без вина и гузност; никой не търси сметка на победилия“ ([14]: 405). В същата позиция е изпаднала и Анна Комнина преди толкова много векове.

В цитираната статия на Илияна Марчева четем: „[...] към средата на 70-те години трайно е закрепен образът на работеща навън майка като най-приемлив образ на еманципацията в обществото, което едва е скъсало с аграрния си характер. Този образ продължава да поддържа двойственост в отношението на мъжа и на обществото като цяло към жената – равна в обществената сфера и основно натоварена в семейството“ ([7]: 135). Ясно е защо „Белот на две ръце“ по време на социализма ще бъде щекотлива книга – защото акцентува на личния женски периметър. Говори за женски избор. Утвърждава идеята, че не полът е мерило за човешките възможности. Но и друга горестна истина: способната жена е самотна, винаги поставяна в ситуации на доказване. Обществото е много по-хуманно и отзивчиво към дамските дарби. Семейството на Балканите признава женската доминация вътре в семейството, но компромисно, направо с болка, преглъща общественото първенство на жената. Славата ѝ. Признанието ѝ. По тези земи трудно ще се намери мъж, който да приеме, че жена му е известна, реализирана, че взема решения и може да се справи и без мъж. И без феминистичните теории, затулени по социализма, Вера Мутафчиева е наложила феминистичната гледна точка на огорчените способни жени. Както се казва, от личен опит.

Литература

- [1] Ангелова-Дамянова, С. Историята и „Историите“ (романът „Аз, Анна Комнина“ от Вера Мутафчиева между писменото слово и „устността“). // *Литературен вестник*, 2003, № 21.
- [2] Борисов, Г. „Как съм останала жива, не знам“. // *Литературен алманах „Факел“*, 2011 (XXXI), с. 637–648.
- [3] Жечев, Т. Нов роман на Вера Мутафчиева. // *Летописи*, февруари, 1992, кн. 2, с. 11–13.
- [4] Иванчева, И. Апологетично за един реален успех. // *АБВ*, 1992, № 4.
- [5] Карабелова, М. Майки и дъщери: житейски и интелектуални послания (разговор за шест поколения жени в майчиния род на писателката Вера Мутафчиева). В: *Поколения и посоки в българския феминизъм. Майки и дъщери*. София, „Полис“, 1999. 324 с.
- [6] Кузмова-Зографова, К. Преображенията на авторовия глас в романите „Аз, Анна Комнина“ от Вера Мутафчиева и „Смърт в Шато Д’Е“ от Константин Терзиев. // *Пламък*, 2001, № 7–8, с. 148–53.
- [7] Марчева, И. Жените в България по време на прехода в края на ХХ век и началото на ХХI век. В: Христова, Н. (Съст.) *Кодовете на социализма в постсоциализма*. Сборник статии от научноизследователски семинар „Пролет 2012 г.“. София, НБУ, 2014, с. 121–152.
- [8] Милева, М. Неосветената страна на историята. // *Читалище*, 1992, № 1.
- [9] Мутафчиева, В. *Белот на две ръце*. София, „Български писател“, 1973.
- [10] Мутафчиева, В. *Предречено от Пагане*. София, „Отечество“, 1980.
- [11] Мутафчиева, В. *Аз, Анна Комнина*. София, „Хемус“, 1991.
- [12] Мутафчиева, В. *Предречено от Пагане. Белот на две ръце*. Пловдив, „Жанет 45“, 2008.
- [13] Мутафчиева, В. *Аз, Анна Комнина. Рицарят. Избрани произведения*, т. 3. Пловдив, „Жанет 45“, 2008, с. 5–326.
- [14] Мутафчиева, В. *Предречено от Пагане. Белот на две ръце. Избрани произведения*, т. 7. Пловдив, „Жанет 45“, 2008, с. 281–408.
- [15] Николчина, М. Прочитът на комунистическото наследство. Между изплъзващите и набавящите се контексти: Юлия Кръстева и Вера М. // *Социологически проблеми*, 2011 (XLIII), № 3–4, с. 96–111.
- [16] Пелева, И. *Георги Марков. Снимки с познати*. София, „Кралица Маб“, 2017, 336 с.

